Przegląd Prawa Handlowego (8/2019)

Niemieckie konsorcja budowlane

dr Anna Pułka

Nie można mówić o jednej uniwersalnej konstrukcji prawnej konsorcjum w prawie niemieckim. Wynika to pośrednio z faktu uznania przez doktrynę i judykaturę niemiecką zasadności podziału spółek cywilnych na spółki zewnętrzne i wewnętrzne. W przypadku gdy strony konsorcjum niemieckiego nie wyrażą woli działania w jednej ze znanych ustawodawstwu niemieckiemu form innych niż spółka cywilna – np. w formie spółki jawnej lub spółki z o.o. – konsorcjum jest kwalifikowane jako spółka okazjonalna (niem. *Gelegenheitsgesellschaft* – § 705–740 BGB 1) przybierająca formę cywilnej spółki zewnętrznej lub cywilnej spółki wewnętrznej, ze wszystkimi tego skutkami określonymi wprost przez przepisy BGB uzupełnione poglądami doktryny i judykatury. Tym samym niemieckie konsorcjum budowlane, które wykazuje cechy wielostronnego stosunku zobowiązaniowego łączącego jego uczestników i równocześnie cechy zrzeszenia tych uczestników, zalicza się do stosunków prawnych będących cywilnymi spółkami zewnętrznymi. Spółkami wewnętrznymi są te z konsorcjów budowlanych, które są tylko wewnętrznymi stosunkami zobowiązaniowymi relewantnymi dla jego uczestników, a irrelewantnymi dla osób trzecich.

1. Wprowadzenie

W Niemczech, analogicznie do Polski, instytucja konsorcjum jest wykorzystywana przez tych uczestników rynku, którzy nie chcą lub nie mogą, ze względu na różnego rodzaju ograniczenia, w tym w szczególności finansowe i organizacyjne, realizować samodzielnie danego przedsięwzięcia.

Analogia dotyczy również tego, że niemiecki ustawodawca, tak jak polski, nie zdefiniował konsorcjum ani nie przewidział dla konsorcjum obowiązku rejestrowego. W rezultacie kształt jurydyczny powoływanych do życia w Niemczech konsorcjów jest istotnie zróżnicowany.

Należy pamiętać, że konsorcja są formą współpracy często wybieraną w praktyce obrotu gospodarczego i z tego względu odgrywają istotną rolę 2 . Obok ich wykorzystania w celu wspólnej realizacji dużych obiektów przemysłowych są one konstrukcją bardzo często stosowaną przez instytucje kredytowe 3 . Poniżej zostanie opisana szczegółowo jedna z postaci konsorcjum występująca w niemieckim obrocie gospodarczym, którą jest konsorcjum zawiązane w celu budowy obiektów przemysłowych (*Anlagenbau-Konsortium*, nazywane również *Industrieanlagenkonsortium*). Przy czym, ten rodzaj konsorcjum posłuży tylko jako egzemplifikacja problemów związanych z uchwyceniem natury prawnej konsorcjum, co będzie kolejnym punktem rozważań.

Zdaniem doktryny niemieckiej, w przeciwieństwie do np. umowy sprzedaży czy umowy o dzieło, brak jest jednej, modelowej umowy konsorcjum, w znaczeniu typu umowy (*Vertragstyp*) 4 . Jest to wynik bardzo szerokiej autonomii stron umowy, wykorzystywanej przy tworzeniu konsorcjów; często w celu modyfikowania ich kształtu zgodnie z bardzo indywidualnie określonymi potrzebami.

2. Konsorcjum zawiązane w celu budowy obiektów przemysłowych (Anlagenbau-Konsortium)

Konsorcjum zawiązane w celu budowy obiektów przemysłowych jest często spotykaną w Niemczech formą współpracy. Jego celem jest uzyskanie zamówienia na wykonanie określonego zlecenia i jego realizacja.

Pojęcie *Anlagenbau* powinno być tłumaczone w zależności od kontekstu i może również oznaczać „sektor produkcji sprzętu", „sektor produkcji urządzeń", „produkcję urządzeń". Przedmiotem zlecenia jest budowa urządzenia przemysłowego lub obiektu przemysłowego, o znacznych rozmiarach, względnie statku, przez wspólnie działających konsorcjantów 5 . W zakres czynności, jakie wykonują uczestnicy konsorcjum, wchodzi zarówno przygotowanie projektu urządzenia lub statku, jak i jego wykonanie 6 . Nie jest rzadkim przypadkiem tworzenie konsorcjów, w których nie tylko planuje się, buduje, ale również zajmuje eksploatacją zbudowanego urządzenia lub obiektu, z czym wiąże się również znaczne wydłużenie czasu związania stron umową konsorcjum. Tak jak w przypadku innych rodzajów konsorcjów, uczestnicy *Anlagenbau-Konsortium* są prawnie i gospodarczo niezależnymi od siebie przedsiębiorcami, którzy łączą tymczasowo swoje siły; co do zasady na czas wykonania projektu.

Z kolei doktryna, szczególnie wcześniejsza, analizując naturę prawną umowy *Anlagenbau-Konsortium*, brała pod uwagę trzy alternatywne rozwiązania. Zgodnie z pierwszym, umowa konsorcjum budowlanego jest umową o dzieło (*Werkvertrag*). Zgodnie z drugim, jest ona umową mieszaną (*gemischter Vertrag*), zaś zgodnie z trzecim rozwiązaniem – umową spółki prawa cywilnego 7 . W przypadku pierwszego rozwiązania podobieństw między umową o dzieło (uregulowaną w § 631–651 BGB) a konsorcjum można doszukiwać się w sposobie realizacji umowy zawartej z inwestorem. Wskazywano, że poszczególni uczestnicy konsorcjum zawierają w ramach konsorcjum umowy podwykonawcze, obejmujące swym zakresem przydzieloną im część prac. Jako argument przeciwko temu poglądowi wskazywano brak, typowego dla stosunku wykonawca–podwykonawca, wzajemnego podporządkowania konsorcjum i jego uczestników. Poza tym zasady, zgodnie z którymi poszczególni konsorcjanci wykonują swój zakres prac, są najczęściej tak ukształtowane w samej umowie, jak gdyby wykonywali oni te prace w ramach umowy bezpośrednio zawartej z inwestorem. Z analogicznych względów pogląd o zasadności kwalifikowania umowy konsorcjum budowlanego jako umowy o dzieło został odrzucony przez judykaturę 8 . Podstawą poglądu, uznającego umowę konsorcjum za umowę mieszaną, było zanegowanie uznania tej umowy za umowę o dzieło. Doszukiwano się bowiem w umowie konsorcjum elementów umowy spółki i jednocześnie pewnych cech umowy o dzieło 9 .

W przypadku trzeciego rozwiązania, zgodnie z którym umowa konsorcjum jest umową spółki cywilnej okazjonalnej, wskazywano, że jeżeli nic innego nie ustaliły umownie strony konsorcjum, należy uznać, iż zobowiązały się one do wykonania swoich zakresów prac tak, jak gdyby zawierały z inwestorem umowę na wykonanie przez siebie całości prac 10 . Sama umowa konsorcjum reguluje tylko określone, tożsame dla wszystkich uczestników konsorcjum obowiązki związane ze wspólnym wykonaniem projektu 11 .

Wkładami, w rozumieniu art. 706 BGB, są w świetle tego poglądu wszystkie świadczenia, do których wykonania zobowiązali się uczestnicy konsorcjum w celu wspierania, w obszarze planowania i budowania, realizacji wspólnego celu, którym, w przypadku konsorcjum budowlanego, jest zbudowanie gotowego obiektu 12 . Mogą to być świadczenia o charakterze materialnym lub niematerialnym 13 . Przy czym, w świetle tego poglądu, brak po stronie uczestników konsorcjum obowiązku świadczenia nie sprzeciwia się tezie o spółkowym charakterze konsorcjum 14 .

Warto również zwrócić uwagę na fakt, że ustawodawca niemiecki zagadnieniom dotyczącym udzielania zamówień publicznych oraz rozpoznawania sporów z tym związanych nie poświęcił odrębnej ustawy. Przepisy dotyczące tych sfer zostały bowiem zamieszczone w ustawie o przeciwdziałaniu ograniczeniom konkurencji 15 . W oficjalnym tłumaczeniu na język niemiecki wyroku TS z 8.09.2005 r., C-129/04 16 fragment dotyczący podmiotów wspólnie ubiegających się o zamówienie publiczne, brzmiący w języku polskim „członkowie konsorcjum nieposiadającego osobowości prawnej" (the members of a *consortium without legal personality*) 17 , został zamieniony na: „tylko spółki okazjonalnej, nieposiadającej osobowości prawnej" (*nur die Gesamtheit der Mitglieder einer Gelegenheitsgesellschaft ohne Rechtspersönlichkeit*) 18 . Jest to kolejny argument na potwierdzenie tezy o słuszności poglądu, że *Anlagenbau-Konsortium*, w świetle prawa niemieckiego, jest cywilną spółką okazjonalną.

3. Konsorcjum w świetle niemieckiego kodeksu cywilnego

Konsorcjum zewnętrzne jest kwalifikowane jako zewnętrzna spółka cywilna (*BGB-Außengesellschaft*), a konsorcjum wewnętrzne jako wewnętrzna spółka cywilna (*BGB-Innengesellschaft*) 19 . Dychotomiczny podział spółek cywilnych na spółki zewnętrzne i spółki wewnętrzne nie wynika z regulacji ustawowych. Podział ten jest jednak powszechnie przyjmowany w doktrynie 20 i judykaturze 21 . Zasadnicza różnica między konsorcjum zewnętrznym a wewnętrznym sprowadza się do sposobu występowania w stosunkach zewnętrznych 22 . W przypadku konsorcjum zewnętrznego konsorcjum „jako takie" (*als solche*) bierze udział w obrocie prawnym w imieniu i na rachunek konsorcjum 23 . Konsorcjum zewnętrzne składa się z firm znanych osobom trzecim 24 . W przypadku konsorcjum zewnętrznego również kierownik takiego konsorcjum działa wobec osób trzecich w imieniu konsorcjum 25 . Natomiast w przypadku konsorcjum wewnętrznego konsorcjant działający na zewnątrz czyni to we własnym imieniu, nawet jeżeli to działanie tylko w ramach stosunku wewnętrznego jest działaniem na rachunek wszystkich konsorcjantów 26 . Również kierownik konsorcjum wewnętrznego działa tylko w swoim imieniu, nawet jeśli czyni to na rachunek konsorcjantów. W każdym przypadku relacje zewnętrzne powstają jedynie między działającym na zewnątrz konsorcjantem a osobą trzecią 27 . W przypadku gdy osobom trzecim nie jest znany fakt istnienia stosunku konsorcjalnego, takie wewnętrzne konsorcjum jest tzw. ukrytym konsorcjum wewnętrznym (*verdecktes Innenkonsortium*) 28 .

Cel konsorcjum, w znaczeniu, o którym mowa w § 705 BGB, jest ograniczony do jednej lub kilku pojedynczych transakcji 29 . Jako cechy przemawiające za kwalifikacją konsorcjum jako spółki cywilnej wskazuje się: zawarcie umowy, istnienie wspólnego celu i zobowiązanie się uczestników konsorcjum do popierania tego wspólnego celu 30 .

Za kwalifikowaniem konsorcjum do grupy tzw. spółek okazjonalnych przemawia ich czasowy charakter 31 i współpraca nastawiona na realizację najczęściej pojedynczego celu 32 . Współpraca uczestników konsorcjum ma bowiem charakter tzw. współpracy *ad hoc* (*ad-hoc-Kooperationsverhältnis*). Spółka okazjonalna jest, mimo braku regulacji ustawowej,

uznawana w Niemczech przez doktrynę i judykaturę za jedną z form spółki prawa cywilnego. Do spółek okazjonalnych zalicza się te ze spółek cywilnych, których celem, stawianym przez ich wspólników, jest realizacja, na wspólny rachunek uczestników, jednej lub ograniczonej liczby transakcji 33 . Już z tej przyczyny w przypadku spółek okazjonalnych, co do zasady, nie są dokonywane między stronami szczegółowe ustalenia dotyczące np. wkładów, prowadzenia spraw spółki czy czasu jej trwania. Uznaje się, że spółki okazjonalne mogą być zawierane, tak jak każde inne umowy spółki cywilnej, w sposób dorozumiany (*per facta concludentia*) 34 . Przyjmuje się, że spółka okazjonalna może być wypowiedziana z ważnych powodów, również wtedy, gdy strony umowy nie przewidziały w sposób wyraźny takiej możliwości (§ 723 ust. 1 BGB) 35 . Za zasadne uznaje się także odchodzenie w przypadku spółek okazjonalnych od zasad przewidzianych w § 727 ust. 1 BGB, tj. kontynuowanie działalności mimo śmierci wspólnika 36 . Okolicznością (*Gelegenheit*), która jest powodem związania się przez uczestników konsorcjum węzłem prawnym, jest właśnie wykonanie pojedynczej umowy lub określonego projektu 37 . Wyjątkami wśród spółek okazjonalnych są konsorcja udziałowe (*Beteiligungskonsortien*) oraz konsorcja dotyczące korzystania z prawa głosu w innej spółce (*Stimmrechtskonsortien*). Stanowią one długoterminowe powiązania między uczestnikami konsorcjum.

Przykładami innych niż konsorcjum form współpracy zaliczanych do spółek okazjonalnych są porozumienia dotyczące wspólnego uczestnictwa w grze (niem. *Spielgemeinschaften*), porozumienia grupy ludzi, którzy, w celu obniżenia kosztów, czyli osiągnięcia korzyści ekonomicznych, wykorzystują wspólny samochód, razem dojeżdżając bądź do pracy bądź też na studia, czyli współdzielenie prywatnych samochodów (*Fahrgemeinschaften*, ang. *car-pooling* lub *car-sharing*), spółka małżonków (*Ehegattengesellschaft*), czy też porozumienia zawierane przez osoby wykonujące wolne zawody lub przez rolników 38 .

Mimo że stronami konsorcjum są najczęściej podmioty mające właściwości kupca (*Kaufmannseigenschaft*) oraz pomimo dokonywanych przez nich transakcji, które są transakcjami handlowymi, konsorcja kwalifikowane jako spółki cywilne nie są przedsiębiorstwami (*Handelsgewerbe*) 39 w rozumieniu § 1 ust. 2 HGB 40 . Są one przejawem ograniczonego, czasowo i rzeczowo, skoordynowanego kontynuowania przez kilka podmiotów ich własnej działalności.

Ze względu na różnorodność zastosowań konsorcjum, kształt konsorcjum jest uzależniony od ustalonego przez uczestników celu, który ma być zrealizowany.

Na marginesie należy również zauważyć, że nie ma przeszkód prawnych, aby konsorcjum, wolą stron, przyjęło formę jednej ze spółek kapitałowych określonych przepisami niemieckiego kodeksu handlowego 41 , jak często ma to miejsce w przypadku konsorcjów zawartych na dłuższy czas (*Dauerkonsortien*) 42 .

4. Zakres swobody kontraktowej w przypadku konsorcjum

4.1. Czym jest swoboda kontraktowa?

W zakresie swobody umów (*Vertragsfreiheit*) podkreślenia wymaga, że w prawie niemieckim zasada swobody kontraktowej nie została wprost uregulowana przez ustawodawcę 43 . Jest jednak uznana przez doktrynę i judykaturę za fundamentalną regułę, na której opiera się prawo umów 44 . Przyjmuje się, że wynika ona *a contrario* z § 311 ust. 1 BGB 45 oraz § 134 BGB 46 i § 138 ust. 1 BGB 47 . Zasada, o której mowa w § 134 BGB, oznacza, że strony czynności prawnej same określają to, co jest słuszne, zaś to, co jest niesłuszne, może być

ustalane tak długo, jak długo nie narusza to ustawowego zakazu (*gesetzliches Verbot*), co wynika z § 134 BGB 48 , dobrych obyczajów (*Sittenwidrigkeit*), o których mowa w § 138 BGB 49 , oraz zasad dobrej wiary (*Treu und Glauben*) uregulowanych w § 242 BGB 50 . W doktrynie i judykaturze trwa dyskusja, w jakich przypadkach można uznać, że doszło do naruszenia, w przypadku spółki cywilnej, dobrych obyczajów, a tym samym § 138 BGB. Dobre obyczaje są rozumiane nie tylko jako uznana i przyjęta w społeczeństwie moralność, ale również jako system etyczny stanowiący podstawę dla prawa i w nim wyrażony 51 . Przyjmuje się, że w pewnych przypadkach już sam cel spółki może być uznany za niezgodny ze znajdującymi oparcie w systemie prawnym wartościami lub wartościami i zasadami, które są immanentnie związane z porządkiem prawnym 52 . Tak jest również w przypadku, gdy dochodzi do ciężkiego wykroczenia polegającego na nierównym traktowaniu wspólników, poprzez wykorzystanie pozycji dominującej, zaufania tych wspólników lub też ich niedoświadczenia, jak i w przypadku, gdy faktyczna wartość wnoszonych wkładów znacznie odbiega od wartości ustalonej umownie 53 . Pewnego rodzaju ograniczeniami dla konsorcjantów – wspólników spółki cywilnej – są klauzule większościowe (*Mehrheitsklauseln*) czy też obowiązek lojalności (*Treupflicht*). Chcąc określić treść i zakres obowiązku lojalności, należy brać przede wszystkim pod uwagę to, co przyrzekły sobie wzajemnie strony umowy w samej umowie spółki 54 . Doktryna i judykatura niemiecka uznają, że obowiązek równego traktowania dotyczy tylko stosunku między spółką a jej wspólnikami, a nie dotyczy stosunku między samymi wspólnikami. Uznaje się bowiem, że nie istnieje po stronie wspólnika obowiązek równego traktowania pozostałych wspólników. Jednocześnie dopuszcza się stosowanie w umowach wyżej wskazanych klauzul większościowych 55 , tj. wskazanych umownie przypadków, kiedy dla ważnego podjęcia uchwały odchodzi się od zasady jednomyślności (*Einstimmigkeitsprinzip*), czyli dopuszcza się podejmowanie decyzji, w tym uchwał, za zgodą większości wspólników 56 . Dana decyzja podejmowana w oparciu o klauzulę większościową może być uznana za nieważną, jeżeli sąd stwierdzi, że doszło do naruszenia ciążącego na wspólnikach obowiązku lojalności 57 .

Zasada ochrony przestrzegania obowiązku lojalności ma podstawowe znaczenie, więc do takiego naruszenia może dojść w każdym przypadku, a nie tylko, jak mogłoby się wydawać, gdy naruszenie dotyczy najważniejszych elementów stosunku spółki lub też zasadniczych punktów składających się na prawa wspólników 58 .

Przy czym należy pamiętać, że większość przepisów dotyczących umów uregulowanych w BGB ma charakter dyspozytywny. Oznacza to, że przepisy te znajdują zastosowanie w przypadku, gdy strony nie dokonały w tym zakresie innych umownych ustaleń.

4.2. Umowne pozbawienie mocy wiążącej przepisów dotyczących spółki cywilnej

Strony konsorcjum mogą zatem, korzystając z narzędzia, jakim jest opisana wyżej swoboda kontraktowa, zdecydować się na odejście od sztywnego, ustawowego modelu spółki cywilnej, o którym mowa w § 705 i n. BGB 59 . W świetle skrajnego poglądu to odejście od modelu ustawowego spółki cywilnej, w przypadku konsorcjum, może polegać na tym, że żadne przepisy dotyczące spółki cywilnej nie będą miały zastosowania 60 .

Efekt ten strony mogą uzyskać poprzez umowne wyłączenie tych przepisów lub tak szczegółowe umowne uregulowanie stosunku konsorcjalnego, że nie będzie już nieuregulowanych obszarów, które miałyby być wypełnione przepisami dotyczącymi spółki cywilnej. Pogląd ten spotkał się z krytyką doktryny, która zauważyła, że już samo umowne wyłączenie prawnej kwalifikacji stosunku prawnego, który ma cechy ustawowego modelu,

jest wątpliwe 61 . Problemy mogą pojawić się np. w zakresie rozstrzygnięcia, jakie środki ochrony służą uczestnikom konsorcjum oraz osobom trzecim.

Strony umów konsorcjum bardzo często, chcąc uniknąć skutku zawiązania spółki cywilnej poprzez zawarcie umowy konsorcjum w oparciu o czynność prawną, wyraźnie wykluczają, co jest również praktyką stosowaną przez strony polskich konsorcjów, powstanie takiej spółki. Takie wykluczenie w oparciu o czynność prawną może być skuteczne, o ile konsorcjanci nie zmierzają do osiągnięcia wspólnego celu, o którym mowa w § 705 BGB, co wydaje się prawie niemożliwe. W świetle doktryny skuteczność wykluczenia przez uczestników konsorcjum, umową stron, przepisów dotyczących spółki cywilnej jest oceniana jako wątpliwa i może w praktyce okazać się jednak nieskuteczna 62 .

Strony umów konsorcjum podejmują próby umownego wykluczenia stosowania do ich stosunku konsorcjalnego przepisów dotyczących spółki cywilnej przede wszystkim z obawy przed skutkami w zakresie stosunków majątkowych oraz zaistnieniem szerszej niż oczekiwana odpowiedzialności 63 . Instytucja współwłasności łącznej, o której mowa w § 718 BGB, jest uznawana, w przypadku konsorcjów, za bardzo niepraktyczną. Konsorcjanci ustalają z reguły własność wyłączną konsorcjantów do poszczególnych praw majątkowych 64 . Nie zawsze jednak własność wyłączna konsorcjantów może być zastosowana przez uczestników konsorcjum, gdyż np. w sytuacji wydania jednego odcinka zbiorczego, co ma miejsce w przypadku konsorcjum emisyjnego, z przyczyn natury faktycznej i prawnej konsorcjanci są współwłaścicielami tego odcinka zbiorczego. Również określona w § 706 BGB reguła kształtująca obowiązek wniesienia równego wkładu wspólników i związana z nią zasada równego udziału w zyskach i stratach, o której mowa w § 722 BGB, zostają umową stron, czyli z uwagi na czynność prawną, wyłączone 65 . Także zasada wspólnego zarządzania (§ 709 BGB) bardzo często zastąpiona zostaje wyłącznymi uprawnieniami do kierowania oraz reprezentacji przysługującymi liderowi konsorcjum, tzw. kierownikowi konsorcjum (*Konsortialführer* lub *Federführer*) 66 . O ile modyfikacje, o których mowa wyżej, można również w ramach umów spółki cywilnej wyłączyć, o tyle skuteczność wyłączenia przez uczestników konsorcjum odpowiedzialności konsorcjantów wobec osób trzecich jest wątpliwa 67 . Należy bowiem pamiętać, że w przypadku zewnętrznej spółki cywilnej między wspólnikami powstaje odpowiedzialność o charakterze akcesoryjnym 68 . A do wyłączenia lub ograniczenia akcesoryjnej odpowiedzialności konsorcjantów, którzy działają jako zewnętrzna spółka cywilna, może dojść tylko w takim zakresie, w jakim kontrahent konsorcjum wiedział o ograniczeniu tej odpowiedzialności 69 . W przypadku konsorcjum wewnętrznego, które jest kwalifikowane jako cywilna spółka wewnętrzna, odpowiedzialność konsorcjantów ma charakter solidarny (na zasadach § 421, § 427 i § 431 BGB). Są oni zwolnieni z tej odpowiedzialności tylko w przypadkach wskazanych w § 425 BGB, a nie na zasadzie umownego wyłączenia wolą stron stosunku konsorcjalnego 70 .

5. Zagadnienia dotyczące odpowiedzialności

To, kto i na jakich zasadach odpowiada za zobowiązania powstałe w związku z funkcjonowaniem konkretnego konsorcjum, będzie uzależnione od tego, czy takie konsorcjum jest cywilną spółką wewnętrzną, czy też cywilną spółką zewnętrzną.

Niestety, nawet w przypadku, gdy bez znacznych problemów przesądzimy, czy dane konsorcjum jest wewnętrzną bądź zewnętrzną spółką cywilną, pojawiają się kolejne problemy. Przepisy BGB dotyczące spółki cywilnej nie zawierają bowiem żadnej regulacji dotyczącej odpowiedzialności, czy to spółki cywilnej, czy też jej wspólników, w stosunku do osób trzecich. Z tego względu rozważania doktryny i judykatury dotyczące tej kwestii były

niezwykle istotne i budziły znaczne kontrowersje, których egzemplifikacją były często skrajnie odmienne poglądy.

Poniżej zostaną zasygnalizowane tylko najistotniejsze kwestie, które w każdym konkretnym przypadku umowy konsorcjum poddanemu prawu niemieckiemu muszą być brane pod uwagę przy określaniu zagadnień odnoszących się do odpowiedzialności. Zarówno w relacji między uczestnikami konsorcjum, jak i wobec odpowiedzialności w stosunku do osób trzecich. Jak już wyżej wspomniano, ustawodawca niemiecki nie przewidział w BGB, wśród regulacji dotyczących spółki cywilnej, przepisów odnoszących się do sfery odpowiedzialności.

W świetle najnowszych poglądów judykatury i doktryny zewnętrzna spółka cywilna, która występuje w obrocie prawnym, odpowiada za zobowiązania zaciągnięte w wyniku czynności prawnych, dokonanych przez jej reprezentantów i w jej imieniu, bez ograniczeń, całym majątkiem spółki. Jej wspólnicy ponoszą odpowiedzialność za takie zobowiązania spółki całym swoim majątkiem osobistym na zasadzie akcesoryjności. Niemiecki Federalny Trybunał Sprawiedliwości uznał za dopuszczalny powyższy wyjątek od zasady akcesoryjnego charakteru odpowiedzialności ponoszonej przez wspólników zewnętrznej spółki cywilnej w przypadku spółki cywilnej będącej zamkniętym funduszem rynku nieruchomości oraz spółki będącej spółdzielnią budowlaną. Zasadnicze znaczenie dla powyższego poglądu ma wyrok BGH z 29.01.2001 r. 71 , w którym sąd wyraził pogląd, że do skutków działań podejmowanych przez wspólników w stosunkach zewnętrznych należy stosować § 31 BGB, a nie § 831 BGB 72 . Do wniosków tych BGH doszedł, uznając za niedopuszczalne przyjmowanie, że za zobowiązania zewnętrznej spółki cywilnej, wyposażonej w majątek do niepodzielnej ręki (*Außengesllschaft mit Gesamthandsvermögen*), odpowiadają jej wspólnicy na zasadzie odpowiedzialności solidarnej uregulowanej w § 421 i 427 BGB. W kolejnych wyrokach BGH konsekwentnie potwierdzał powyższy pogląd, że do ponoszonej przez zewnętrzną spółkę cywilną odpowiedzialności za działania jej wspólników, zarówno z czynu niedozwolonego (*ex delicto*), jak i za niewykonanie zobowiązań, należy stosować, na zasadzie analogii, § 31 BGB 73 . Oznacza to, że zdaniem BGH zewnętrzna spółka cywilna odpowiada za szkodę (jest zobowiązana do wynagrodzenia szkody), jaką jej reprezentant (wspólnik lub osoba trzecia, której powierzono czynności z zakresu reprezentacji) wyrządzi osobie trzeciej swoim działaniem, przy wykonywaniu należących do niego czynności.

Niezmienny pozostał natomiast pogląd judykatury o kontynuacji ponoszenia odpowiedzialności przez wspólników, którzy wystąpili ze spółki, tj. ponoszenia tej odpowiedzialności również po wystąpieniu ze spółki, za zobowiązania spółki zaciągnięte w czasie, kiedy byli oni jej wspólnikami. Odpowiedzialność jest zrównana z odpowiedzialnością wspólników, którzy pozostali w spółce.

Co wymaga podkreślenia, w doktrynie i judykaturze uznaje się za dopuszczalne wprowadzenie umową stron ograniczenia odpowiedzialności wspólnika do określonej kwoty, a nawet całkowite jej wyłączenie. Takie ograniczenie będzie wiążące zawsze w stosunkach wewnętrznych, a w stosunku do osoby trzeciej – o ile było jej znane i zostało przez nią zaakceptowane.

W przypadku spółki wewnętrznej przeważa pogląd, że inaczej niż spółka zewnętrzna nie występuje ona na zewnątrz 74 , co ma wpływ na zasady ponoszenia odpowiedzialności i skutki majątkowe 75 . Mianem cywilnej spółki wewnętrznej określa się bowiem spółkę, która nie bierze udziału w obrocie prawnym i w tym obrocie, zgodnie z umową spółki, nie powinna uczestniczyć 76 . Kwestią wątpliwą pozostaje charakter prawny spółki cywilnej, która nie uczestniczy w obrocie prawnym, ale zgodnie z umową spółki w takim obrocie powinna

uczestniczyć 77 . Ponieważ spółka wewnętrzna jest tzw. czystym stosunkiem zobowiązaniowym (*ein reines Schuldverhältnis*) 78 i nie może mieć zarówno zdolności prawnej (*Rechtsfähigkeit*), jak i zdolności sądowej 79 , tym samym nie może być nosicielem majątku wspólnego do niepodzielnej ręki 80 . Posiadaczami tego istniejącego majątku wspólnego do niepodzielnej ręki są wspólnicy 81 . W konsekwencji, w każdym przypadku, gdy jest rozważana zdolność do czynności prawnych lub zdolność sądowa, lub też odpowiedzialność za zobowiązania spółki, należy te zagadnienia odnosić tylko do spółki zewnętrznej 82 . W wyroku z 29.01.2001 r. BGH wyraził pogląd, że w przypadku gdy spółka cywilna nie spełnia warunków uznania jej za zewnętrzną spółkę wyposażoną w majątek do niepodzielnej ręki, za dług będą odpowiadać wspólnicy, którzy będą dłużnikami solidarnymi, a nie akcesoryjnymi, jak jest to w spółce zewnętrznej. Oznacza to, że w przypadku spółki wewnętrznej nie jest dopuszczalne stosowanie do stosunku między zobowiązaniem spółki a odpowiedzialnością wspólników *per analogiam* § 128 HGB. W spółce wewnętrznej za czynności prawne dokonane przez wspólnika w celu osiągnięcia celu spółki odpowiadają solidarnie wspólnicy, na zasadach § 421, 427 i 431 BGB. Wspólnicy są zwolnieni z tej odpowiedzialności w przypadkach wskazanych w § 425 BGB 83 . Za zobowiązania wynikające z ustawy odpowiedzialność ponoszą ci ze wspólników spółki cywilnej, których działanie spowodowało powstanie tej odpowiedzialności. Jest to konsekwencją niemożności stosowania, na zasadzie analogii, § 31 BGB, a to z tej przyczyny, że spółka wewnętrzna, odmiennie niż spółka zewnętrzna, nie ma zdolności prawnej w żadnym zakresie 84 . Oznacza to, że podstawę do dochodzenia roszczeń w sporach między uczestnikami konsorcjum, będącego spółką wewnętrzną, stanowi § 708 BGB, o ile wolą stron umowy konsorcjum jego stosowanie nie zostało wyłączone. Każdy uczestnik konsorcjum, nie tylko lider, ponosi w oparciu o ten przepis odpowiedzialność, również za delikt względem każdego z pozostałych uczestników konsorcjum, jeżeli można mu zarzucić wykonywanie ciążącego na nim umownego zobowiązania ze starannością mniejszą niż wykazywana w prowadzeniu własnych spraw (*diligentia quam in suis rebus*) 85 . Jako alternatywę dla powyższej podstawy prawnej dochodzenia roszczeń w stosunkach wewnętrznych między uczestnikami konsorcjum (nie tylko wewnętrznego, ale i zewnętrznego), o ile roszczenie jest dochodzone od uczestnika konsorcjum będącego w świetle § 1 ust. 1 HGB kupcem, wskazuje się § 347 ust. 1 HGB. Przepis ten wymaga od każdego podmiotu, spełniającego wymogi bycia kupcem, działania ze starannością rzetelnego kupca 86 .

6. Konsorcjum w świetle prawa polskiego

Konsorcjum nie zostało zdefiniowane nie tylko przez ustawodawcę niemieckiego, lecz również przez polskiego. Nie został też przewidziany dla niego żaden obowiązek rejestrowy. W konsekwencji, strony konsorcjum, stanowiąc prawo obowiązujące między stronami (*lex contr*actus), czyli decydując o treści umowy tworzącej ich zobowiązanie, postępują w tym zakresie w różnorodny, często odmienny sposób, korzystając z zasady swobody umów wyrażonej w art. 353^1 Kodeksu cywilnego 87 . W rezultacie kształt jurydyczny powoływanych do życia konsorcjów jest istotnie zróżnicowany. Zważywszy, że o kwalifikacji prawnej stosunku prawnego powinny decydować jego cechy mające charakter dominujący, gdyż to one właśnie determinują jego charakter prawny 88 , należy je określać, badając istotę i cel umowy powodującej powstanie danego stosunku prawnego 89 . Proces kwalifikacji określonego stosunku prawnego powinien polegać na porównaniu jego treści z treścią ustawowego wzorca określonego stosunku nazwanego, odkodowaną z treści odnoszących się do niego regulacji prawnych 90 .

Doktryna i orzecznictwo, rozpatrując zagadnienia związane z konstrukcją prawną konsorcjum, rozważają i wskazują różne możliwości. Do tej pory nie zostało bowiem

wypracowane w tym zakresie, zarówno przez doktrynę, jak i przez judykaturę, jednolite stanowisko.

Jak zauważył Sąd Najwyższy w wyroku z 6.03.2015 r., III CZP 113/14, „w orzecznictwie sądowym i piśmiennictwie także nie wypracowano jednolitej charakterystyki prawnej konsorcjum, podkreśla się jednak jego wielopodmiotowość i charakter celowy, najczęściej związany z realizacją wspólnymi siłami tak dużego zamierzenia, którego wykonanie przekraczałoby indywidualne możliwości każdego z uczestników" 91 .

Otwarta pozostaje również kwestia zastosowania do stosunku konsorcjum, w niektórych przypadkach, *per analogiam*, pewnych regulacji dotyczących spółki cywilnej, jak również możliwość dokonania kwalifikacji konsorcjum *in concreto* jako spółki cywilnej. Jeżeli w wyniku dokonania takiej kwalifikacji *in concreto* nie zostanie jednak wykazane, że stosunkowi prawnemu, jaki został zawiązany między uczestnikami konsorcjum na podstawie umowy konsorcjum, można przypisywać posługiwanie się regułami prawnymi dotyczącymi umowy spółki cywilnej, stosowanie *per analogiam* regulacji dotyczących spółki cywilnej wydaje się nieuzasadnione. Warunkiem stosowania regulacji prawnej dotyczącej umowy nazwanej, jak i wykorzystanie tej regulacji *per analogiam,* jest bowiem uzyskanie w procesie kwalifikacji danej umowy odpowiedzi twierdzącej co do spełnienia przez tę umowę warunków prawnych umowy nazwanej. Nie ulega również wątpliwości, że podmioty uczestniczące w konsorcjum mogą, w granicach wyznaczonych art. 353^1 k.c., samodzielnie ukształtować zasady odpowiedzialności zarówno w stosunkach wewnętrznych, jak i zewnętrznych, w tym zróżnicować je, wprowadzając odpowiedzialność na zasadzie winy lub w częściach, które nie muszą odpowiadać udziałom w przedsięwzięciu w ramach konsorcjum, solidarności wobec osób trzecich 92 . Nierzadko źródłem powstania stosunku konsorcjum nie jest tylko sama umowa konsorcjum, która często ma charakter ramowy, ale również kolejna umowa lub umowy zawierane między uczestnikami konsorcjum, które konkretyzują zasady współpracy; w tym zasady odpowiedzialności za niewykonanie lub niewłaściwe wykonanie umowy 93 .

7. Podsumowanie

W Niemczech konsorcjum jest kwalifikowane jako spółka cywilna, a w zależności od konkretnego przypadku – bądź to okolicznościowa cywilna spółka zewnętrzna, bądź też okolicznościowa cywilna spółka wewnętrzna. Nadal bowiem konsorcjum jest uznawane za pewnego rodzaju zrzeszenie będące spółką okazjonalną, i to bez względu na fakt, czy jest cywilną spółką zewnętrzną, czy też spółką wewnętrzną. Ten ostatni podział dla konstrukcji prawnej konsorcjum ma zasadnicze znaczenie. Stosunek prawny, jaki powstaje w wyniku zawarcia umowy konsorcjum, będącego konsorcjum zewnętrznym, nie jest, w przeciwieństwie do stosunku łączącego strony konsorcjum wewnętrznego, wyłącznie rodzajem wewnętrznego, nawiązywanego między uczestnikami konsorcjum, zobowiązaniowego stosunku prawnego. W przypadku konsorcjum zewnętrznego, kwalifikowanego jako zewnętrzna spółka cywilna, wykracza ono poza ramy umownego stosunku obligacyjnego (czystego stosunku zobowiązaniowego). Konsorcjum zewnętrzne jest samodzielnym podmiotem praw i obowiązków, jeżeli poprzez udział w obrocie prawnym nabywa własne prawa i zaciąga własne zobowiązania. Na zewnątrz działa konsorcjum – spółka jako odrębna jednostka będąca związkiem uczestników konsorcjum.

W przypadku konsorcjum wewnętrznego na zewnątrz działa każdy wspólnik w imieniu własnym, nawet jeżeli czyni to na rachunek swój i pozostałych uczestników konsorcjum.

W razie wątpliwości, w świetle poglądów doktryny i judykatury przyjmuje się, że konsorcjum ma charakter spółki zewnętrznej. Jak się wydaje, pogląd ten dostarcza lepszej ochrony osobom trzecim, wchodzącym w relacje z konsorcjum. Nie ulega bowiem wątpliwości, że stwarza to tym osobom możliwość zaspokojenia się z majątku spółki, a nie tylko z majątków osobistych wspólników, co w przypadku spółki wewnętrznej, ze względu na nietworzenie majątku spółki, a co najmniej nietworzenie go na zasadzie wspólności do niepodzielnej ręki, może okazać się bardzo istotnym ograniczeniem praw osób trzecich.

Konstrukcja prawna konsorcjum w świetle prawa niemieckiego z jednej strony jawi się jako uporządkowana całość, a z drugiej – jest ona wewnętrznie dychotomiczna. Za jednorodnością tej konstrukcji przemawia fakt, że w przypadku braku odmiennych, skutecznie wprowadzonych umową stron stosunku konsorcjalnego skutków, konsorcjum jest okazjonalną spółką cywilną. Przechodząc do kwalifikacji szczegółowej, natrafiamy na konieczność dokonywania kwalifikacji danego konsorcjum w celu jego kwalifikacji bądź to jako cywilnej spółki zewnętrznej, bądź też jako cywilnej spółki wewnętrznej. I w tym miejscu konstrukcja prawna konsorcjum traci swoją jednorodność i zaczyna wykazywać cechy zróżnicowania. Nie można również zapominać, że nie ma uniwersalnych modeli konsorcjum. W konsekwencji, nie istnieją wykształcone przez praktykę autonomiczne modele konsorcjum. Cele, jakie obierają uczestnicy konsorcjum, mają niewielki wpływ na jego konstrukcję prawną. Najczęściej powodem, dla którego uczestnicy konsorcjum decydują się na realizację przedsięwzięcia wraz z partnerami, a nie samodzielnie, jest jego znaczny zakres techniczny i finansowy oraz ryzyko związane z transakcją, analogicznie do przypadku konsorcjów tworzonych przez podmioty działające na polskim rynku. Brak możliwości realizacji samodzielnie, jednoosobowo danego przedsięwzięcia jest decydującym powodem. Inaczej wygląda sytuacja w zakresie wpływu określenia przez uczestników konsorcjum działań, jakie będą przez nich podejmowane dla realizacji celu umowy konsorcjum. Działania te strony określają m.in. przez wskazanie zarówno praw, jak i obowiązków nałożonych na poszczególnych uczestników konsorcjum. Treść tych praw i obowiązków, rozumianych szeroko, czyli również jako prawa i obowiązki dotyczące struktury majątkowej oraz prowadzenia spraw konsorcjum i jego reprezentacji, a także zasad ponoszenia odpowiedzialności, są determinantami konstrukcji prawnej konsorcjum. Powyższe kwestie, w granicach swobody umów, uczestnicy konsorcjum mogą ustalać na tyle dowolnie, że poprzez ich kształtowanie decydują, czy chcą przyjąć formę zewnętrznej, czy też wewnętrznej spółki cywilnej.

Bardzo ostrożnie należy podchodzić do skuteczności wyłączenia wolą stron stosunku konsorcjalnego skutku uznania konsorcjum za spółkę cywilną. Dla osiągnięcia, nawet w sposób niezamierzony, skutku zawiązania stosunku spółki cywilnej wystarczy, że zostaną spełnione łącznie trzy następujące warunki. Po pierwsze, dojdzie do zawarcia między przyszłymi uczestnikami konsorcjum ważnej umowy. Swoboda kontraktowa stron w tym zakresie jest bardzo duża, a wynika to z faktu, iż, co do zasady, umowa, aby mogła być kwalifikowana jako umowa spółki cywilnej, może być zawarta w sposób wyraźny, poprzez złożenie stosownych oświadczeń lub poprzez zdecydowane działanie, a nawet w formie konkludentnej. Natomiast drugi warunek, jakim jest istnienie wspólnego celu, oznacza, że muszą istnieć cel lub cele wspólne dla wszystkich uczestników. Nie będzie spełniać tego warunku przypadek, gdy uczestnicy mają cele, które chcą osiągnąć, ale są to ich cele partykularne, a nie wspólne dla wszystkich. Skutkiem nieustalenia w umowie przez jej strony wspólnego celu, o którym mowa w § 705 BGB, jest nieważność umowy. Trzeci i ostatni warunek polega na istnieniu po stronie uczestników zobowiązania do popierania wyżej opisanego wspólnego celu. Obowiązek wzajemnego popierania osiągnięcia wspólnego celu ciąży na każdym z nich. Jeżeli powyższe trzy warunki są spełnione, moc prawna umownego

wyłączania skutku kwalifikowania danego konsorcjum jako spółki cywilnej jest wysoce niepewna.

Abstract

dr Anna Pułka

The author is an attorney at law, a partner in Pułka i Partnerzy Radcowie Prawni sp. p. law firm based in Wrocław.

German Construction Consortia

Keywords: *consortium, contract, company, construction consortia*

There is no one universal legal construct of a consortium in German law. This results indirectly from the fact that German legal literature and case law acknowledge the legitimacy of dividing civil-law partnerships into external and internal partnerships. If the German consortium's parties do not express their will to act in one of the forms known to German law other than a civil-law partnership – for example in the form of a general partnership or a limited liability company – the consortium is classified as an occasional company (German: Gelegenheitsgesellschaft – § 705–740 of the German Civil Code, BGB) taking the form of an external civil law partnership or an internal civil law partnership, with all the consequences determined directly by the BGB regulations supplemented by the views from legal literature and case law. Thus, a German construction consortium, which displays the characteristics of a multilateral obligation relationship between its participants and, at the same time, the characteristics of an association of these participants, belongs to the legal relationships that constitute external civil law partnerships. Internal partnerships are those from among the construction consortia which are just internal obligation relationships, relevant for the participants, while irrelevant for third parties.

BIBLIOGRAFIA:

1. Bick O., *Die Gelegenheitsgesellschaft: Recht und Besteuerung*, Wiesbaden 1968.
2. Bucksch G., *Der Konsortialvertrag*, Heidelberg 1983.
3. Dinibütünoĝlu Y., *Bank-Strategien und Poolvertrage in Krisen Der Firmenschuldner. Eine empirische Analyse*, Wiesbaden 2008.
4. Einsele D., *Bank- und Kapitalmarktrecht: Nationale und internationale Bankgeschäfte*, Tübingen 2010.
5. Fikentscher W., Heinemann A., *Schuldrecht*, Berlin 2006.
6. Flume W., *Allgemeiner Teil des Bürgerlichen Rechts*, t. 2, *Das Rechtsgeschäft*, Berlin–Heidelberg–New York 1992.
7. Gerner-Beuerle C., *Die Haftung von Emissionskonsortien: eine rechtsvergleichende Untersuchung des deutschen und des US-amerikanischen Rechts*, Schriften zum Europäischen und Internationalen Privat-, Bank- und Wirtschaftsrecht, t. 27, Berlin–New York 2009.
8. le Goff P., *Die Vertragsstrafe in internationalen Verträgen zur Errichtung von Industrieanlagen*, Berlin 2005.
9. Grundmann S., *Konsortien, Gesellschaftszweck und Gesamthandsvermögen. Typendehnung oder Typenmischung im Gesellschaftsrecht?* [w:] *Verantwortung und Gestaltung. Festschrift für Karlheinz Boujong zum 65. Geburtstag*, red. C.T. Ebenroth, D. Hesselberger, M.E. Rinne, München 1996.

10. Grunewald B., *Gesellschaftsrecht*, Tübingen 2008.

11. Hadding W., *Zur Rechtsfähigkeit und Parteifähigkeit der (Außen-) Gesellschaft bürgerlichen Rechts sowie zur Haftung ihrer Gesellschafter für Gesellschaftsverbindlichkeiten*, ZGR 2001/30.

12. Hagenhoff S., *Innovationsmanagement für Kooperationen; eine instrumentenorientierte Betrachtung*, Göttingen 2008.

13. Herbet A., *Spółka cywilna. Konstrukcja prawna*, Warszawa 2008.

14. Hoffmann J., *Konsortialkredit und Projektfinanzierun* [w:] *Recht Der Sanierungsfinanzierung*, red. K.O. Knops, H.G. Bamberger, G. Maier-Reimer, Berlin–Heidelberg 2005.

15. Hoffmann J., *Mezzanine und andere Finanzierungsformen* [w:] *Handbuch zum deutschen und europäischen Bankrecht*, red. P. Derleder, K.O. Knops, H.G. Bamberger, Berlin 2009.

16. Holler L., *Grenzen der Mehrheitsmacht in Personengesellschaften*, DB 2008/38.

17. Jędrszczyk J. [w:] *Wzory pism z zakresu prawa spółek wraz z komentarzem, orzecznictwem, literaturą*, red. J. Jędrszczyk, W. Serda, A. Szamański, Kraków 1996.

18. Joussen J., *Schuldrecht I: Allgemeiner Teil*, Stuttgart 2008.

19. Kübler F., Assmann H.D., *Gesellschaftsrecht: Die privatrechtlichen Ordnungsstrukturen und Regelungsprobleme von Verbänden und Unternehmen*, Heidelberg 2006.

20. Kułak K., Podleś M., Wiórek P.M., *Pojęcie przedsiębiorcy i kupca w prawie niemieckim i francuskim na tle pojęcia przedsiębiorcy w projekcie kodeksu cywilnego* [w:] *Instytucje prawa handlowego w projekcie kodeksu cywilnego*, red. J. Frąckowiak, Wrocław 2011.

21. Larenz K., Schmidt E., *Schuldrecht*, t. 1, *Allgemeiner Teil*, Heidelberg 1995.

22. Lorenz M., *Unterbeteiligungen an Krediten im Common Law und im Civil Law*, Berlin 1993.

23. Lotz B., *Der Konsortialvertrag des Anlagenbaus im In- und Ausland, ZfBR 1996/5.*

24. Machnikowski P., Swoboda umów według art. 353[1] KC. Konstrukcja prawna, Warszawa 2005.

25. *Mayer-Maly T., Armbrüster Ch. [w:] Münchener Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch, Bd. 1, Allgemeiner Teil, §§ 1–240*, München 2001.

26. Osthoff H.-W., *Der Konsortialvertrag: Beiträge zur rechtlichen Gestaltung des Konsortialgeschäfts*, Mannheim–Berlin–Leipzig 1936.

27. Plate J., *Das gesamte examensrelevante Zivilrecht. Für Studenten und Rechtsreferendare*, Berlin–Heidelberg 2004.

28. Sapunov C., *Verhaltenspflichten von Wertpapierdienstleistungsunternehmen gegenüber Emittenten bei IPO's*, Berlin 2013.

29. Schaub B., *Der Konsortialvertrag: Unter besonderer Berücksichtigung des Industrieanlagenbaus, Abhandlungen zum Arbeits-und Wirtschaftsrecht*, t. 65, Heidelberg 1991.

30. Schellhammer K., *Schuldrecht nach Anspruchsgrundlagen: samt BGB Allgemeiner Teil*, Tübingen 2008.

31. Schmidt K., *Gesellschaft bürgerlichen Rechts – Welche Änderungen und Ergänzungen sind im Recht der BGB-Gesellschaft geboten*? [w:] *Gutachten und Vorschläge zur Überarbeitung des Schuldrechts*, t. 3, Köln 1983.

32. Singhof B., *Die Außenhaftung von Emissionskonsorten für Aktieneinlagen*, Berlin 1998.

33. Tarska M., *Zakres swobody umów w spółkach handlowych*, Warszawa 2012.

34. Tat S., *Die Rechtssubjektivität und Haftung der Gesellschaft bürgerlichen Rechts in Deutschland und Frankreich*, Münster 2003.

35. Timm W., Schöne T., *Fälle zum Handels- und Gesellschaftsrecht*, t. 1, München 2013.

36. Trzaskowski R., *Granice swobody kształtowania treści i celu umów obligacyjnych. Art. 353[1] K.C.*, Kraków 2005.

37. Ulmer P., Schäfer C., *Gesellschaft bürgerlichen Rechts und Partnerschaftsgesellschaft. Systematischer Kommentar*, München 2013.

38. Westermann H.P., *Das Emissionkonsortium als Beispiel gesellschaftsrechtlicher Typendehnung*, AG 1967.
39. Węgrzynowski Ł., *Ekwiwalentność świadczeń w umowie wzajemnej*, Warszawa 2011.
40. Wiedemann H., *Rechtsverhältnisse der BGB-Gesellschaften zu Dritten*, WM 1994/51–52.